

УДК 378:(091)
DOI:

д. пед. н., професор Дем'яненко Н. М.,
(НПУ імені М.П. Драгоманова)

АВТОНОМІЯ УНІВЕРСИТЕТУ ЯК УМОВА ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ: УКРАЇНСЬКІ ІСТОРИЧНІ ПРАКТИКИ І ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ

У статті представлено розгляд проблеми автономії як принципу організації діяльності і забезпечення управління університетом. З'ясовано підходи щодо його реалізації в системі національної освіти, узгодження з позицій інтернаціоналізації освітніх процесів, визначення місця системи вищої освіти України у європейському і світовому освітньому просторі. Автор зазначає, що виявлення загального і особливого у розвитку української університетської освіти і університету Західної Європи сприятиме окресленню перспектив і виявленню реальних шляхів вирішення цього питання. Принцип автономії прискільки охороняється сучасним університетом, як оберігався ним упродовж усього періоду становлення й розвитку. Цього вимагає необхідність підтримки академічного статусу, який дозволяє вирощувати науку, виховувати інтелектуальну еліту, формувати духовний потенціал суспільства.

На думку автора автономія залишається основою університетського життя, однак сьогодні її необхідно перевизначити з урахуванням інтернаціоналізації освітніх процесів, інтеграції університету з економікою, ринком праці й програмою розвитку нації в глобалізованому світі.

Ключові слова: організаційна автономія, академічна автономія, університетська автономія, інтернаціоналізація вищої освіти, історичні практики, виклики сьогодення.

Demyanenko N. M.

UNIVERSITY AUTONOMY AS THE CONDITION FOR HIGH EDUCATION INTERNATIONALIZATION : UKRAINIAN HISTORICAL PRACTICES AND CURRENT CHALLENGES

Autonomy as a principle of organizing activities and ensuring the management of the university remains the subject of heated debate. Approaches to its implementation in the system of national education, coordination from the standpoint of internationalization of educational processes, determining the place of the higher education system of Ukraine in the European and world educational space differ. Identifying the general and special in the development of Ukrainian

university education and the University of Western Europe will help to outline prospects and identify real ways to address this issue.

Problems of democratization and humanization of higher education became relevant in the late 20-th century. The transition to the market economy of competition and freedom of choice also affected higher education. In modern conditions, the development of its new model is economically determined and socially demanded. However, history and the present prove that a high role of university in the education system, in the social and political life depends primarily on the level of its autonomy and academic climate. Autonomy is necessary for university to realize the interests of its social environment and its own internal goals.

Since the 13-th century European University that arose in Italy and southern France began its expansion as the way of providing higher education. By the middle of the 15-th century «university development» covered the whole Central Europe. Problems of democratization and humanization of higher education became relevant in the late 20-th century. The transition to the market economy of competition and freedom of choice also affected higher education. In modern conditions, the development of its new model is economically determined and socially demanded. However, history and the present prove that a high role of university in the education system, in the social and political life depends primarily on the level of its autonomy and academic climate. Autonomy is necessary for university to realize the interests of its social environment and its own internal goals. Ukraine faces a situation of overcoming the consequences of centralized management in higher education and developing of those features in academic life that are able to ensure the liberalization of higher education. The Law of Ukraine «On Higher Education» (2014) enshrines academic, organizational, financial autonomy of university and includes decentralization (a number of powers goes to the departments and faculties). University has to improve its status to provide services to many social institutions. Accordingly, it is necessary to coordinate priorities of the state policy in education, society interests, goals and objectives of university.

Only then university can become an equal partner in relations with the state, civil society, labor market and individual. In this regard, it is important to determine the paradigmatic areas that set the differentiation and generate a variety in modeling of university: 1) education - research; 2) training - education; 3) patronage (public administration) - autonomy (self-government). The principle of autonomy is carefully protected by modern university, as it has been protected throughout the period of its development. This is required by the need to maintain academic status which allows to cultivate science, to educate intellectual elite, to develop spiritual potential of society. Autonomy remains the basis of university life, but today it should be redefined with a view to the internationalization of educational processes, the integration of university into economy, labor market and program of national development in the globalized world.

Key words: organizational autonomy, academic autonomy, university autonomy, internationalization of higher education, historical practices, challenges of today

Автономія як принцип організації діяльності і забезпечення управління університетом залишається предметом гострих дискусій. Різняться підходи щодо його реалізації в системі національної освіти, узгодження з позицій інтернаціоналізації освітніх процесів, визначення місця системи вищої освіти України в європейському і світовому освітньому просторі. Виявлення загального і особливого у розвитку української університетської освіти і університету Західної Європи сприятиме окресленню перспектив і виявленню реальних шляхів вирішення цього питання.

З XIII ст. європейський університет, який зародився в Італії, на півдні Франції і в Парижі, розпочав експансію взірців і способів організації вищої освіти. До середини XV ст. «університетське будівництво» охопило всю Центральну Європу [11, с. 43–48]. Особливо багато університетів, різноманітно орієнтованих у конфесійному відношенні – католицьких, лютеранських, кальвіністських з'явилося у другій половині XVI – на початку XVII ст. у Центральній і Східній Європі в зв'язку з ходом Реформації і Контрреформації. Характерно, що більшість із них на території Речі Посполитої і Угорського королівства відкривали єзуїти, які створили систему викладання, спрямовану на об'єднання в одній програмі предметів філософського і богословського факультетів [35, с. 12]. Починаючи з останньої чверті XVI ст. ці процеси також отримали відгук серед православної конфесії в Речі Посполитій, де в містах Галіції, Подолії і Волині виникли перші греко-слов'янські школи, підтримувані православними братствами і великими магнатами (такими, як Костянтин Острозький, Острозька академія, 1576) [26; 32]. Їх організація, програми і методи викладання орієнтувалися на православний Схід, маючи при цьому спільні риси з єзуїтськими колегіями. Саме ці заклади освіти можуть уважатися зародками православних університетів. Їх установчі документи затверджувалися східними патріархами (Костянтинопольським, Антиохійським), що знаходилися на той час в землях Речі Посполитої [2; 8, с. 9]. Поєднав «греко-слов'янське» і «латинське» викладання на початку 1630-х років київський митрополит Петро Могила. Заснована ним у Києві православна колегія (у майбутньому – Києво-Могилянська академія) претендувала на ті ж права університетів, якими в Речі Посполитій вже користувалися католицькі вищі школи [16, с. 255–265; 31; 35, с. 12]. Як зазначає І. Лосєв («Автономія університетів і дух Європи», 1999), українська національна ідентичність за своєю природою є європейською ідентичністю, яка впродовж століть формувалася у контактах з європейською культурою. У реальних умовах теперішньої України боротися за збереження української ідентичності означає, перш за все, берегти її європейську гуманістичну і демократичну сутність. Однак це передбачає також захист від антиєвропейських авторитарних тенденцій тих культурних механізмів трансляції досвіду українського соціуму, які дозволяють підтримувати традиції демократичного розвитку нації і людської особистості. Таким механізмом упродовж століть була в Європі автономія університетів як особливий, властивий саме європейській цивілізації інститут [13, с. 421–433].

Із приєднанням Києва ідея відкриття православного університету перейшла до Московської держави, яка тим самим вступила в процес «університетського будівництва». На рубежі 1670–1680-х рр. була висунута ідея заснування Московської академії, своїми загальними рисами відповідна проєкту православного університету, що засвідчується «Привілеєм на Академію» Сімеона Полоцького і Сильвестра Медведєва [28, с. 17–21]. І хоча в задуманому вигляді ця ідея не була реалізована, на початку царювання Петра I академія у Москві все ж була відкрита за зразком Київської. «Привілей» же залишався унікальним пам'ятником суспільної думки, котрий засвідчив проникнення ідеї університету, статус і права якого були б аналогічними його європейським попередникам [28, с. 18].

Формування інституту російської науки (академія, університет) базувалося на рішенні Петра I, який підписав Положення про створення Санкт-Петербурзької Імператорської академії наук (1724). Рішення було компромісним, оскільки передбачало монтаж двох основних зразків – Лондонського королівського товариства і Паризької академії наук. «Протекторат» вищої влади зазначався в самій назві нової установи, а паризький інститут демонстрував, яким чином можна залучити «вчених людей» для роботи за контрактом. Іншими словами, академіки йшли на «государеву службу» і отримували досить високу «академічну винагороду» за свою роботу. По суті, інший варіант у Російській імперії на той час не міг бути реалізованим, оскільки «вчені люди», за відсутності власних, запрошувалися з-за кордону. Петровський сценарій розвитку академії передбачав три основні сфери діяльності: нарощування знань, навчання молоді, різного роду експертизу. Поєднання дослідницької і педагогічної роботи було необхідним для відтворення вітчизняних кадрів. У проєкті Петра I зазначалася також необхідність створення академічного університету і гімназії [12, с. 40–58]. Регламент 1747 р. повторював академічне розташування університету. За визначенням Н. Кузнєцової, академічний університет не відповідав європейським зразкам, бо готував в основному для просування академічними сходами. Студентів набирали як рекрутів, у будь-який момент могли відкликати і відрядити в інше місце державної служби. Про «академічні свободи», гарантії прав, «університетську корпорацію» не йшлося [21, с. 7–19].

Надалі, намагаючись обґрунтувати ідею автономії університету, М. Ломоносов («Проект привілею Академії наук», 1764) наголошував на дотриманні наступних обов'язкових умов: свободі самоврядування (обранні ректорів і деканів), наданні законодавчих повноважень «професорським конференціям», праві присуджувати вчені ступені, високому статусі носіїв університетських звань (що означало в даному випадку включення відповідного положення до Табеля про ранги). Наступний «План заснування в Росії університетів» (1787) належав досить відомому єкатерининському вельможі О. П. Козодавлеву. Справа стосувалася нових університетів, один із яких передбачалося відкрити у Чернігові (указ від 29 січня 1786 р.). Однак здійснити цю університетську реформу Катерині II завадив початок російсько-турецької війни, тому «План» так і лишився нереалізованим. В указі

від 29 січня 1786 р. підкреслювалося, що російський університет є частиною держави і його управління «узгоджується з установами державними». Саме такий підхід до університетів (напротивагу їх колишньому розумінню як автономних корпорацій) був характерним у ті ж роки для університетської реформи Австрійської монархії. Тому за основу розроблення «Плану» було прийнято так званий Wiener Studien plan – навчальний план Віденського університету [30, с. 657]. Ці дві точки зору надалі будуть по чергово відображатися у змісті основних документів, які регламентували розвиток університетської освіти, – статутів Російських імператорських університетів (1804, 1835, 1863, 1884 рр.) [34, 269 ст.]. Незаперечним стало лише те, що саме університетами створювалася атмосфера, спрямована на виховання особистості, індивідуальності. Водночас, в історії Російських імператорських університетів, як зазначають Н. Ладижець, О. Глузман, лише перший період розвитку Московського, Дерптського і Петербурзького університетів (1705–1802) слід розглядати в контексті загальносвітового процесу становлення університетської освіти. З 1803–1804 рр. провідною їх функцією стає освітня [10, с. 8–13] (наукові дослідження акумулюються в академічних структурах), що певною мірою нівелювало класичну ідею університету. Цей факт засвідчується досвідом Харківського (1804), Київського (Університету св. Володимира, 1834) і Новоросійського (1865) імператорських університетів [12, с. 26–36; 25]. Із точки зору А. Ю. Андрєєва і С. І. Посохова, початковий період адаптації європейської «університетської ідеї» на вітчизняному ґрунті означив головне – університет поступово «прижився», причому цей процес виявився незворотнім.

Надалі головним результатом університетської реформи Олександра І стало остаточне оформлення університетської системи Російської імперії, за якою вся країна була розподілена на шість навчальних округів. На чолі кожного з них мав постати один з університетів – уже наявних або нових, котрі ще планувалося відкрити. Бюрократичні функції університетів щодо управління округом були запозичені з досвіду польських і французьких освітніх реформ. Внутрішня ж організація університетів виявилася плодом компромісу між тенденцією до «модернізації», із розвитком навколо університету навчальної інфраструктури, наукових товариств, бібліотеки, лабораторій тощо і одночасним повним закріпленням корпоративної автономії в її «докласичному» розумінні. Щодо модернізації, то вона тією чи іншою мірою торкнулася в другій половині XVIII ст. більшості європейських країн, але особливо значущою була в германських державах, які представили такі успішні зразки «модернізованих» університетів, як Віденський (1365) і Геттінгенський (1734). При цьому під «модернізацією» розумілося таке реформування, за якого держава, втручаючись у життя вченої корпорації, брала на себе функції з організації освітнього процесу, підбору викладацьких кадрів, контролю за рівнем викладання, забезпечення необхідними для цього засобами тощо [35, с. 14–15].

Загалом в історії вищої освіти відомі різні моделі організації університетського життя – від найширшої автономії до прямого управління з

боку державних або інших патруновальних органів. Класична модель університету передбачала широку автономію і самоврядування. До основних принципів університетського самоврядування належали: виборність ректора, деканів, керівників кафедр, професорів, викладачів; колегіальний характер вищих органів управління і прийняття найважливіших рішень; представництво в органах управління всіх категорій викладачів, студентів, підрозділів університету; вирішення проблем зв'язку університету з суспільством, державою через піклувальні та інші ради; визнання вищим нормативним документом організації університетського життя його Статуту [13, с. 26–34].

У кожній країні автономія трактувалася і трактується по-різному, тому про неї можна говорити як про певне узагальнене поняття, що передбачає отримання закладами освіти тих чи інших свобод. Загалом під університетською автономією мається на увазі «самоврядування університету». Водночас зрозумілим є той факт, що повною мірою ізольованого від впливу держави і суспільства університетського самоврядування не існує. Є взаємна згода університетів, держави й суспільства в тому, що університети в силу завдань, які вони покликані вирішувати в державі й суспільстві, мають певну свободу дій для розв'язання цих завдань, тобто наділені автономією. Кожна з названих сторін має право накладати обмеження на цю свободу – залежно від історії і традицій окремої країни, від сутності влади і стану суспільства, від особливостей розвитку університетів. При цьому рівень обмежень держави й суспільства залежить від того, наскільки університети відповідають вимогам наукової освіти і культури. Водночас університет може активно відстоювати і розширювати автономію, звільняючись від тих чи інших обмежень. Однак лише небагатьма університетами досягається рівнозначне партнерство у відносинах з державою та суспільством [11, с. 42–49].

Зазначимо, що класичні університети Східної, Центральної і Південної України (XIX ст.) створювалися з ініціативи держави (названі регіони входили до складу Російської імперії), функціонували за державний рахунок, називалися імператорськими (імператор надавав дозвіл і підписував укази про їх відкриття) і слугували практичній меті підготовки фахівців для державної служби. Вони забезпечували розроблення змісту й належний рівень освіти, управління освітнім процесом і відповідний контроль його якості. На відміну від Західного університету, церква була чи не єдиним інститутом, досвіду спілкування з яким ці університети були позбавлені. Тут від самого початку не існувало богословського факультету. Водночас їх становлення співпало з глибокою кризою університету загалом такого. Однією з причин цього стало посилення утилітаризму під впливом ідей Просвітництва [10, с. 8–13]. Високий правовий статус Харківського (1804) [4], Київського (1834) [6], Новоросійського (1865) [24] та інших університетів умотивував виникнення окремої галузі державного управління університетською освітою. У зв'язку з цим нагадаємо, що суть докласичного (інакше кажучи – середньовічного) університету полягала в існуванні привілейованої самоврядної корпорації професорів і

студентів із судовою, фінансовою та іншою автономією, права якої гарантувалися вищою церковною і державною владою. Саме ці здавалося б суперечливі ідеї сприяли утвердженню європейського університету на вітчизняному ґрунті.

Маніфестом 8 вересня 1802 р. Олександр I створив новий уряд, і на зміну петровським Колегіям прийшов Кабінет міністрів. Було започатковано вісім міністерств, у тому числі Міністерство народної освіти (1802), яке приступило до роботи в січні 1803 р. Автономія була затверджена у двох основоположних для університетської системи Російської імперії документах: Попередніх правилах народної освіти від 24 січня 1803 р., а невдовзі й у загальному Статуті імператорських університетів від 5 листопада 1804 р. [35, с. 15]. Отже, першим програмним документом стали «Попередні правила народної освіти» (1803). Саме тут містився розрахований на перспективу розгорнутий план діяльності нового відомства, свого роду державна освітня доктрина. Демократичні принципи розвитку освіти, обґрунтовані в цьому документі, отримали найсуттєвіше втілення в діяльності університетів. Це відобразилося, передусім, у виборності професури й університетського управління, що водночас не порушувало принципу державного піклування і керівництва університетами. Найбільшою складністю у зв'язку з цим стало трактування і реалізація поширеного на Заході принципу університетської автономії, яка не узгоджувалася з прийнятими нормами державного централізму. Концептуально повторювався шлях французьких університетів, які від початку також розвивалися в системі державності. Однак найстаріша в Європі університетська традиція перервалася на ціле століття (під час Великої французької революції, декретом від 15 вересня 1793 р., ці статусні заклади освіти були закриті як осередки реакції і реставрації монархії Бурбонів. Відроджені лише 1896 року). Надалі вітчизняна університетська освіта розвивалася власним шляхом [13, с. 26–34].

Прийняття першого Загального Статуту Російських імператорських університетів (1804) стало одним із найвагоміших питань освітньої політики першої половини XIX ст. Його проєкт був запропонований секретарем Головного правління училищ В. Н. Каразіним і академіком М. І. Фуссом [3, с. 21]. Статут офіційно визначав навчальний та адміністративний устрій університетів Російської імперії. Найважливішим його досягненням вважається проголошення університетської автономії. Спочатку автономію трактували як свободу університету від державного керівництва й контролю. Це передбачало виборність ректора, проректорів, професорів шляхом таємного голосування, самостійність у затвердженні вчених ступенів, відкритті кафедр тощо. Професорам було надано право читати авторські курси, базуючись на заявлених власних наукових працях (або працях іншого відомого вченого). Вони зобов'язувалися лише доповісти про це Вченій раді й урахувати зауваження колег. Жодних інших форм контролю змісту і якості освіти Статут не передбачав. Водночас університетська автономія якісно відрізнялася від західного варіанта тим, що особовий склад університету, починаючи з ректора, перебував на державній службі й отримував не лише

заробітну платню, але й значні привілеї, зокрема, досить високі пенсії та чини за існуючим Табелем про ранги [38, с. 8–24; 39].

У ході освітньої реформи 1828–1835 рр. було запроваджено другий Загальний Статут імператорських університетів (1835). Новим Статутом в освітню, виховну та організаційну діяльність університету запроваджувалися відчутні обмеження. Так, ліквідовано свободу викладання, закрито училищні комітети, значно ущільнено принцип університетської автономії. Піклувальник округу призначався управителем університету. Під його безпосереднім керівництвом перебував інспектор студентів, який мав бути військовим чи громадянським службовцем. Університет остаточно позбавлявся судових функцій. Права і обов'язки ради, порівняно зі Статутом 1804 р., стосувалися лише управління навчальною частиною. Ректора обирала Рада з числа ординарних професорів терміном на чотири роки. Господарською і поліційною частинами опікувалося Правління, яке, у свою чергу, було підпорядковане піклувальникові [1, с. 76–86]. Запроваджувалася обов'язкова для всіх факультетів кафедра богослов'я. Щодо професорсько-викладацького складу, то, незважаючи на збереження права Ради університету обирати професорів та інших викладачів, міністру надавалася можливість на власний розсуд призначати на посаду професора й ад'юнкта вакантних кафедр людей, що відзначилися «ученістю і даром викладання», за наявності необхідних учених ступенів. Отже, до Статуту 1835 р. увійшло положення про вибори ректора з подальшим затвердженням імператорським указом, а професорів – із затвердженням міністром. Саме ці події й зумовили виникнення проблеми «автономії університету» в громадській думці, яка згодом перетворилася у головну суперечність університетського будівництва [5; 7; 23; 27; 33; 37].

Про третій загальний Статут імператорських університетів (1863) у літературі склався стереотип як про певний прорив до демократії, академічних свобод і університетської автономії. Безпосереднім приводом до розроблення Статуту стали суттєві обмеження діяльності університетів, застосовані у зв'язку з буржуазними революціями на Заході. Восени 1849 р. було накладено остаточну заборону на виборність у формуванні керівних органів університетів. З метою ліквідації будь-якого вільнодумства запроваджено зміни до навчальних планів. Призупинялося викладання державного права зарубіжних країн, а в 1850 р. вийшов імператорський указ про припинення викладання філософії. Ліквідація кафедр філософії викликала перебудову філософських факультетів, і 26 січня 1850 року їх було поділено на два самостійні підрозділи – історико-філологічні та фізико-математичні факультети [20]. Водночас, усвідомивши, що суспільний прогрес не можна зупинити адміністративними заходами та переконавшись у безплідності спроб силового тиску, влада почала поступово послаблювати надзвичайний режим у освітній політиці. З 1856 р. в університети поступово повертається нормальний уклад навчального життя. У 1857 р. відновлюється викладання державного права європейських країн, відроджуються кафедри

філософії. Урешті, імператорським Указом від 13 травня 1861 р. було поновлено виборність ректорів і проректорів [10, с. 8–13].

Розроблення третього Статуту, де демократичні здобутки отримали найбільшого відображення, тривало досить довго (розпочалося у 1858 р.) і відбилося в дискусії представників двох напрямів: ліберального (Є. П. Ковалевський, М. І. Пирогов, М. І. Костомаров) та реакційного (В. П. Долгоруков, С. Г. Строганов). Наприклад, статтю М. І. Костомарова «Зауваження щодо наших університетів» (1861) [23, с. 349–361] було піднято питання статусності студентської корпорації. Противники студентської корпорації (М. Костомаров, О. Воронов, О. Бекетов, О. Никитенко) вважали її віджилою, аргументуючи тим, що корпорація є «привілеєм обраних», сприяє «закритості» університетів, відірваності студентів від громадського життя, має «штучний характер». Ними висувалася ідея «відкритого» університету, який би давав знання для всіх бажаючих його отримати [14, с. 266].

Із 1861 р. процес обговорення змісту і спрямування нового загального Статуту імператорських університетів очолив міністр народної освіти О. В. Головнін. Саме йому належить заслуга повернення на службу звільненого до того М. І. Пирогова та залучення до офіційної освітянської діяльності відомих фахівців у галузі науки й освіти, діячів, які користувалися авторитетом серед педагогічної громадськості, а отже, визнання їхніх заслуг з боку Міністерства. Так, були призначені: К. К. Фойгт – професор, а згодом ректор Харківського університету (Харківський навчальний округ), Ф. Ф. Вітте – професор і помічник інспектора училища правознавства (Київський навчальний округ), О. О. Арцимович – попечитель Одеського навчального округу (з 1862 р.). О. В. Головнін залишився в історії освіти як послідовний прибічник університетської автономії, натхненник університетського Статуту (1863 р.). Цей документ дійсно помітно послабив чиновницьку опіку над університетами, ставши важливим кроком у напрямі до їхнього самоврядування. Результати обговорення Статуту широко висвітлювалися у пресі, були опубліковані у двотомнику «Зауважень на проект Загального Статуту Імператорських Російських університетів». Зокрема, цікавою з точки зору розвитку університетської автономії виявилася думка відомого історика і публіциста К. Д. Кавеліна («Свобода викладання і навчання в Германії», 1863). Аналізуючи діяльність відвіданих ним у процесі закордонного відрядження (1862–1863 рр.) двох швейцарських (Базельського і Цюрихського) та семи німецьких університетів (Мюнхенського, Лейпцигського, Берлінського, Геттингенського, Бонського, Гейдельберзького, Тюбінгенського), К. Д. Кавелін однозначно наполягав на перевагах німецьких університетів і виступив прибічником так званого німецько-протестантського шляху їх розвитку (де, на його думку, переважає наука, базована на індивідуальній свободі) [18, с. 121–134]. Звернувши увагу на історичне коріння університетської автономії, К. Д. Кавелін підтримав точку зору М. І. Костомарова щодо загальної тенденції обмеження прав корпорації. Власне, саме цей погляд переважав тоді серед ліберально налаштованої професури.

На довгі роки основою для дискусії з університетського питання стала стаття М. І. Пирогова «Університетське питання» (вперше опублікована у вигляді брошури «Додаток до зауважень на проект загального статуту ...університетів», 1863) [27]. Із цього приводу М. І. Пирогов писав О. В. Головніну: «Я знаю, що на новий статут моя стаття не здійснить ніякого впливу, однак моя мета була розповсюдити в суспільстві більш здорові поняття про значення університету, і тому мені бажано зробити гласними мої погляди» [36, с. 342–344]. Значне місце у цій праці М. І. Пирогов відвів проблемі управління університетами, відмітивши, що в умовах централізованої держави автономний університет – означає якомога меншою мірою залежний від бюрократії. Він увів поняття «децентралізований університет», висловивши думку про можливість кожному з них мати свій власний статут [27].

У ході підготовки університетської реформи початку 1860-х рр. О. В. Головнин пішов від аналізу поглядів вітчизняних учених до врахування зарубіжних освітньо-модернізаційних тенденцій, думок передової освітянської громади Європи. Він розпорядився відправити проект відомим педагогам Німеччини, Франції, Бельгії, Англії. Їхні відгуки були зібрані в окремому томі «Зауважень іноземних педагогів на проект навчальних закладів Міністерства народної освіти». Затверджений 1863 р. Статут Російських імператорських університетів дійсно став найбільш прогресивним порівняно з двома попередніми (1804 і 1835 рр.). Він знімав обмеження з автономії університету і університетського суду, містив положення щодо розширення наукової діяльності університету (через започаткування наукових товариств, написання студентами наукових праць, преміювання та нагородження медалями кращих із них тощо). Значну увагу в Статуті було приділено організації навчальної діяльності університету. Так, факультетські збори отримали право на розробку і затвердження навчальних планів і програм. Новацією стало скасування вступних іспитів. До університету тепер зараховували всіх, хто мав атестат про завершення повного гімназійного курсу навчання. Зазначене відповідало європейським тенденціям, адже в другій половині XIX ст. наука бачилася основою соціального прогресу, а інтелігенція (а отже, й університети) – відповідальними за цей прогрес [39, р. VII, VIII]. Університет трактувався як відображення самого суспільства, а університетська реформа виступала взірцем для перевтілень усіх інших установ і навіть сфер життя. Цікаво, що навіть під час дискусії кінця 1870-х – початку 1880-х рр., як прибічники збереження Статуту 1863 р., так і його противники, були єдиними у відстоюванні тези про виключну роль університетської реформи серед інших соціальних змін.

Поняття «централізація», «децентралізація», «самоврядування», «автономія» в другій половині XIX ст. активно розроблялися такими правознавцями, як О. В. Лохвицький, М. М. Коркунов, Б. М. Чичерін, О. Д. Градовський. Особливе значення надавалося самоврядуванню як прояву децентралізації. Так, О. Д. Градовський уважав, що самоврядування слід розуміти не лише як спосіб кращого вирішення завдань управління, але й

перевтілень усього типу держави відповідно до нових потреб [9, с. 13]. В. І. Герье, розвиваючи ці ідеї стосовно університетської реформи, відмічав, що питання полягає в тому, «де провести межу між централізацією і децентралізацією» [7, с. 823]. Наприкінці 1870-х – на початку 1880-х рр. пошуки цієї «межі» призвели до виникнення тези про політичний характер університетської реформи. Невдовзі до Статуту почали вноситися певні корективи з метою посилення централізованого начала, державного контролю за ходом і змістом викладання та утвердження необхідного порядку і дисципліни серед студентів.

На початку 1870-х років з'являються численні публікації щодо обговорення проблем автономії університету, з критикою «університетської автономії на західний манер». У 1874 р. тимчасова комісія під головуванням міністра державних володінь П. О. Валуєва висловилася за реформування внутрішньої організації університетів, а 1875 року було утворено основну комісію з метою розроблення чергового проєкту Статуту університетів під керівництвом статс-секретаря І. Д. Делянова. 16 березня 1882 р. останнього було призначено міністром народної освіти. 30 травня того ж року на посаді міністра внутрішніх справ Олександр III затвердив графа Д. О. Толстого. Двоє досвідчених державних чиновників розумілися на проблемах вищої школи і мали детальний план її реформування, який, передусім, передбачав запровадження нового університетського Статуту.

Проект Загального Статуту імператорських університетів було винесено на розгляд Державної ради 30 листопада 1882 р. На основі Указу Сенату запровадження Статуту передбачалося з 1884–1885 н.р. Усі факультети університету (історико-філологічний, фізико-математичний, юридичний, медичний) трактувалися як частини єдиного цілого. Особливе місце у першому розділі відводилося визначенню статусу піклувальника навчального округу, його прав і обов'язків. Коло повноважень піклувальника, порівняно зі Статутом 1863 р., було значно розширено. Він мав спостерігати за ходом університетського викладання, скликати, в разі необхідності, раду і правління університету, призначати збори факультетів. Йому надавалося право вищого керівництва у справах охорони порядку й дисципліни. Про вжиті заходи піклувальник був зобов'язаний доповідати міністрові народної освіти. Крім того, він міг навіть вимагати від ректора звіт про організацію нагляду за студентами [11, с. 42–49]. Основні функції ректора визначалися в другому розділі Статуту. Серед них: нагляд за освітнім процесом і повнотою викладання в університеті, за утриманням допоміжних установ, контроль за проведенням вступних іспитів, застосуванням заходів щодо врегулювання порядку й дисципліни в університеті. До обов'язків ректора входило головування на засіданнях Ради і Правління університету, керівництво їх роботою. Рада складалася з професорів університету. На засіданнях розглядалися найважливіші проблеми життєдіяльності закладу вищої освіти. Зокрема, заслуховувалися й аналізувалися звіти професорів про наукову і навчальну роботу, щодо професійних зв'язків із зарубіжжям, участі у конференціях тощо. Міністерство народної освіти наглядало за ходом

розв'язання найважливіших питань. За необхідності, ректор мав право проводити факультетські збори, де обговорювалися питання іспитів викладачів на здобуття вчених звань, приймалися постанови про надання магістерських свідоцтв, розглядалися рукописи на предмет їх друку за рахунок університету, обговорювалися умови присудження студентам медалей і «почесних відгуків» за написані ними твори, заслуховувалися звіти викладачів про практичні заняття зі студентами тощо. Право на обрання декана факультету надавалося піклувальникові навчального округу, остаточне ж затвердження на посаді (терміном на чотири роки) відбувалося лише з дозволу міністра народної освіти [10, с. 8–13]. Статут суворо регламентував освітній процес. Так, значна увага приділялася контролю рівня знань студентів. Особливе місце відводилося питанням дисципліни. З метою їх урегулювання до університетського Статуту було включено главу «Про інспектора студентів і його помічників». Саме інспектори мали стежити за дотриманням студентами дисципліни й порядку. Посадові обов'язки співробітників інспекції визначалися спеціальною інструкцією Міністерства народної освіти. У структурі університету передбачалися специфічні виправно-виховні установи – карцери, де повинні були відбувати покарання студенти-правопорушники. Отже, Статут 1884 р. увійшов в історію університетів як такий, що суттєво обмежував їх автономію рамками державності, надаючи право Міністерству освіти та піклувальнику регламентувати життєдіяльність закладів вищої освіти [37]. У зв'язку з вищенаведеною інформацією, зазначимо, що протиставлення університетських статутів – доволі характерний сюжет для української і російської історіографії. Уже в дореволюційній ліберальній публіцистиці закріпився погляд на університетські статuti 1804 і 1863 рр. як такі, що надавали автономію, і на статuti 1835 і 1884 рр. – як на консервативні, що позбавляли університети автономії (Д. І. Каченовський, В. А. Воробйов, П. М. Мілюков, В. І. Вернадський). Іноді це протиставлення зумисно посилювалося. Такі особливості публіцистики й історіографії були помітні навіть сучасникам тих подій. Одним із перших цю особливість у публіцистичних підходах помітив В. І. Модестов [24]. В. І. Вернадський зауважив, що ненависть до статуту 1884 р. призвела до того, що його попередник – Статут 1863 р. – постав у «незвичайному сяйві й ідеалі» [5; 35, с. 384–400].

У ході подій 1905–1907 рр. університети перетворилися на вогнища опозиції: тут проходили мітинги і збори, студенти і професори брали активну участь у різноманітних політичних акціях, а в деяких випадках і в озброєних виступах. 27 серпня 1905 р. в умовах наростання протесту, імператор Микола II затвердив «Тимчасові правила про управління вищими навчальними закладами Міністерства народної освіти», якими встановлювалася автономія університетів та інших закладів вищої освіти Міністерства народної освіти (хоча безпосередньо слово «автономія» в указі не фігурувало). У 1906 р. була введена так звана предметна система, яка передбачала вільний вибір індивідуального плану навчання (вибір

послідовності вивчення навчальних дисциплін і часу складання екзаменів). Однак, такі зміни в умовах революційного часу тільки додали дезорганізації. Унаслідок запровадження «предметної системи», багато студентів взагалі перестали відвідувати лекції. Відповідно, новації викликали нову хвилю критики, але тепер з боку консерваторів і політично поміркованих публіцистів, які вважали це полегшенням для ледачих студентів.

Після революції відбувся спад студентського руху, посилювалися ідейні хитання в середовищі професури. Статті цього періоду висловлювалися, що після Маніфесту 17 жовтня 1905 р. студентство і університети мають приступити до «мирної роботи» [17, с. 468–480]. Однак загалом і після революції університети лишилися опозиційними центрами. Спроби влади відновити вплив на університети сприймалися не лише студентами, але й багатьма професорами як наступ на університетську автономію. Автономія університетів у цей час розумілася багатьма представниками університетської корпорації як фактична незалежність від влади. Вони доволі хворобливо реагували на найменші ознаки утиску своїх прав. Такі погляди зумовили кризу управління, коли державна влада в особі міністерства і піклувальника по суті протистояла університетській владі в особі ради. Цей стан речей відобразився і в дискусії з «університетського питання». Багато ліберально налаштованих авторів, як, наприклад, М. В. Сперанський стали писати про крах [33], а консерватори, як В. М. Пуришкевич, – про розкладання університетів [29]. Однак завдання вирішення університетського питання (як одного з ключових) увійшло лише в програми центристських партій. Найбільше місця йому відводилося в програмі кадетів. Характерно, що в програмі Української демократичної партії параграф під назвою «автономія вищих навчальних закладів» був представлений у розділі «Державний і громадський устрій».

Проблема університетської автономії продовжувала займати центральне місце в обговоренні університетського питання. Як писав відомий «теоретик університетської автономії» С. М. Трубецької («Університетське питання», 1904), університет не може бути не автономним, оскільки автономія «вимагається самою суттю справи». Не дивно, що сучасний йому університетський лад він називав ураженням старечим маразмом, який відобразився в глибокому розпаді, дезорганізації і у відсутності здатності координувати всі складові університетського організму до єдиної належної мети. При цьому центральним питанням «корпоративного ладу» він уважав університетське самоврядування: «Автономія є заповітною мрією дев'яти десятих професури тому, що без неї неможливо підняти на необхідну висоту педагогічний авторитет професорської колегії» [22]. К. А. Тімірязєв («Академічна свобода: (думки вголос старого професора)», 1905) називав самоврядування «життєвим нервом» університету. І все-таки, хоча така думка і переважала, але вже не виглядала однозначною. Так, В. М. Пуришкевич писав слово «автономія» в лапках, часто з епітетом «горезвісна» [29], а рада професорів називала її головним штабом антидержавної політичної пропаганди. Досить критично були налаштовані до університетського

самоврядування і ліві радикали. Так, В. І. Ленін назвав першого обраного в 1905 р. ректора університету С. М. Трубецького «холопом» самодержавства. Отже, у дожовтневій публіцистиці дискусія з питання університетської автономії набула відверто політичного характеру [35, с. 380–382].

У 1908 р. Урядовий Сенат опублікував офіційне тлумачення меж університетської автономії, заявивши, що її слід розуміти як вибір управлінських і педагогічних функцій, однак із безумовним збереженням підзвітності урядовому керівництву. Тобто Сенат, не скасовуючи автономію офіційно, зазначав, що її не слід розуміти як виключну самостійність і незалежність університету від Міністерства освіти. Своєрідною відповіддю на цю заяву можна вважати статтю М. В. Сперанського «Держава і наука», (1911), яка згодом увійшла складовою до його книги «Криза російської школи: Торжество політичної реакції. Крах університетів» (1914) [33]. Автор висловлює думку про кризовий стан університетів, уважаючи, що в Росії немає ні свободи науки, ні свободи викладання. Головну причину такого становища вбачає в руйнівному вторгненні держави у сферу науки і освіти. У відповідності з гумбольдтівським принципом уважає за необхідне, щоб «державна взяла на себе ряд самообмежень», упевнений, що державна влада «...не може застосовувати до університетського життя...жодних утисків». Запозичення західного досвіду пропагує з метою забезпечення «духовної автономії університетів». Жоден статут, з точки зору М. В. Сперанського, не може відразу виправити всі недоліки університетів.

Отже, урядові підходи були протилежними, і вихід наступного Статуту імператорських університетів планувався в 1917 р. Слід гадати, що під впливом суспільно-політичних подій, а отже, демократизації освітніх процесів, планувалося розширити межі автономії університету. Так чи інакше, Статут залишився на рівні проєкту і ніколи не був реалізованим у практиці університету, хоча квінтесенцією освітньої політики періоду українських національно-визвольних змагань стала спроба поєднати ідеї українізації [19], професіоналізації та університетизації освіти із дотриманням принципу автономії в управлінні закладом вищої освіти. Радянська ідеологія, навпаки, призвела до остаточного нівелювання академічних свобод та університетської автономії [10, с. 8–13]. Із початком радянської епохи університети були піддані нищівній критиці. Вони почали сприйматися суто негативно як установи «чистої науки». Їм протиставлялися політехнікуми на основі синтезу науки і виробництва. Характерними для даного часу стали висновки, що університет – це особливий світ віджилих традицій. Сама форма університетів представлялася як щось недоречне, оскільки під одним дахом об'єднувалися різноаспектні організації. Відмічалось, що вона вступила в конфлікт з життям, є «незграбною і недостатньо еластичною». Академічна педагогічна парадигма університетської системи підготовки фахівців була розкритикована як така, що не забезпечувала конкретних професійних знань і вмінь. В Україні це зумовило рішення про закриття класичних університетів. Постановою «Про реформування вищої школи» Народним комісаріатом освіти України у 1920 р. було ліквідовано університети в Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі.

Система університетської освіти була відновлена лише 1933 р. [12, с. 31–32]. Надалі державне замовлення на виробництво спеціалістів призвело до усереднення і нівелювання особистості в освіті, що стало важливою ознакою особистісно-відчуженого підходу у вищій школі. Авторитарна модель більш ніж на півстоліття відкинула будь-які автономістичні і демократичні тенденції. Суспільство було повністю відсторонено від контролю за вищою освітою. Дискусія з університетського питання так і не відновилася. Тривалий час університети існували без опертя навіть на елементарні концептуальні основи, не маючи чітко визначеного місця в системі освіти. І все ж сам по собі факт їх відродження можна вважати знаменним, як характерною є й подібність у деяких основоположних рисах дореволюційного, радянського і пострадянського університетів [35, с. 382–383].

Проблеми демократизації і гуманізації вищої освіти актуалізуються наприкінці ХХ ст. Перехід до ринкових відносин конкуренції і свободи вибору не міг не торкнутися сфери вищої освіти. У сучасних умовах побудова її нової моделі економічно детермінована і соціально затребувана. Однак, історія і сьогодення доводять, що висока роль університету в системі освіти та суспільно-політичному житті залежить, передусім, від рівня його автономності та академічного клімату. Автономія необхідна університету для реалізації інтересів соціального оточення і власних внутрішніх цілей. Україна знаходиться в ситуації подолання наслідків централізованого управління вищою освітою і розвитку тих рис академічного життя, які здатні забезпечити лібералізацію вищої школи. Закон України «Про вищу освіту» (2014) закріплює автономію університету – академічну, організаційну, фінансову, передбачає децентралізацію (цілий ряд повноважень переходить до кафедр і факультетів). Університет має набути самоцінності, статусу установи, що надає послуги багатьом соціальним інститутам. Відповідно необхідним є узгодження пріоритетів державної політики у сфері освіти, інтересів суспільства, мети й завдань самого університету. Лише тоді він зможе виступати рівноправним партнером у відносинах з державою, громадянським суспільством, ринком праці і особистістю. У зв'язку з цим важливим є визначення парадигмальних напрямів, котрі задають диференціацію і породжують різноманітність моделювання університету: 1) освіта – дослідження; 2) навчання – виховання; 3) патронаж (державне управління) – автономія (самоврядування). Принцип автономії прискіпливо охороняється сучасним університетом, як оберігався ним упродовж усього періоду становлення й розвитку. Цього вимагає необхідність підтримки академічного статусу, який дозволяє вирощувати науку, виховувати інтелектуальну еліту, формувати духовний потенціал суспільства. Автономія залишається основою університетського життя, однак сьогодні її необхідно перевизначити з урахуванням інтернаціоналізації освітніх процесів, інтеграції університету з економікою, ринком праці й програмою розвитку нації в глобалізованому світі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев А. Л. Отечественное образование во второй четверти XIX в. *Педагогика*. 2006. № 4. С. 76–86.
2. Антология педагогической мысли Украинской ССР [сост. Н. П. Калениченко]. Москва: Педагогика, 1988. 640 с.
3. Багалея Д. И., Сумцов Н. Ф., Бузескул В. П. Краткий очерки истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Харьков, 1906. 344 с.
4. Багалея Д. И. Опыт истории Харьковского университета: в 2 т. Харьков, 1904. Т. 2. 1136 с.
5. Вернадский В. И. Об основаниях университетской реформы. Москва, 1901. 17 с.
6. Владимирский-Буданов М. Ф. История императорского университета св. Владимира. – Т. 1. Университет св. Владимира в царствование Императора Николая Павловича. Київ: Тип. Имп. Университетасв. Владимира, 1884. 674 с.
7. Герье В. И. Университетский вопрос: По поводу мнения проф. Любимова о пересмотре университетского устава. *Вестник Европы*. 1873. № 4. С. 821–823.
8. Голенищев-Кутузов И. Н. Гуманизм у восточных славян (Украина и Белоруссия). Москва : Изд-во АН СССР, 1963. 94 с.
9. Градовский А. Д. Начало русского государственного права. *Собр. соч.*: В 9 т. Санкт-Петербург., 1903–1904. Т. 9. С. 10–53.
10. Дем'яненко Н. М. Автономія університету: від статутів XIX ст. до сучасного трактування. *Нові технології навчання: наук. збірник / Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України*. Київ, 2009. № 59, ч. 1. Спец. випуск. С. 8–13.
11. Дем'яненко Н. Н. The principle of university autonomy in substantiation of the idea and the world experience. (Теория и практика реализации принципа автономии и академических свобод университета). *Magyar Tudományok Journal* (Budapest, Hungary). 2017. # 7. P. 43–48.
12. Дем'яненко Н. М. Історико-системний аналіз процесу становлення вищої школи. *Педагогіка вищої школи*; за ред. В. Г. Кременя, В. П. Андрущенка, В. І. Лугового. Київ: Педагогічна думка, 2009. С. 40–58.
13. Natalia Demyanenko. Theory and practice of the principle of university self-administration and academic liberties realization. *Zeszyty naukowe Ostroleckiego Towarzystwa naukowego*. 2017. XXXI. С. 421–433.
14. Джаншиев Г. Эпоха великих реформ. Санкт-Петербург, 1907. 345 с.
15. Емельянова И. Н. Воспитательная функция университета в аспекте классической идеи университета. *Педагогика*. 2007. № 3. С. 84–89.
16. Замлинський В., Пащенко В. Петро Могила. *Історія України в особах: IX–XVIII ст.* / [В. Замлинський, І. Войцехівська, В. Галаган та ін.]. Київ: Україна, 1993. С. 255–265.
17. Изгоев А. С. Об интеллигентной молодежи (заметки о ее быте и настроениях). *Университетская идея в Российской империи XVIII – начала*

XX веков: Антология / сост. А. Ю. Андреев, С. И. Посохов. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. С. 468–480.

18. Кавелин К. Д. Свобода преподавания и учения в Германии. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1863. Март – апрель. С. 121–134.

19. Кашуба М. В. Філософія відродження на Україні: зб. ст. / [М. В. Кашуба, І. В. Паславський, І. С. Захара]. Київ : Наукова думка, 1990. 384 с.

20. Киевский университет. Документы и материалы. 1834-1984. [сост. В. А. Замлинский, А. А. Буравченков, А. В. Долинский и др.]. Київ: Вища школа, 1984. 191 с.

21. Князев Е. А. Генезис высшего образования России XVIII – начала XX вв. Москва: Сентябрь, 2001. 239 с.

22. Князев Е. А. Русское образование: персоналия (IX-XX вв.) / Е. А. Князев. Saarbrücken, Germany: Lambert Academic Publishing, 2012. 326 с.

23. Костомаров Н. И. Замечание о наших университетах. *Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования*: в 17 ТТ. Москва: Чарли, 1994. Т. 17. 512 с. С. 349-361.

24. Модестов В. И. Отрывок из воспоминаний. *Новороссийский университет в воспоминаниях современников* / Автор-составитель Ф. А. Самойлов. Одесса: Астропринт, 1999. 296 с.

25. Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка / [В. В. Різун, М. С. Тимошик, А. Є. Конверський та ін.]. Київ: Наша культура і наука, 2004. 440 с.

26. Нічик В. М., Литвинов В. Д., Стратій Я. М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI – початок XVII ст.): [монографія]. Київ: Наукова думка, 1990. 384 с.

27. Пирогов Н. И. Университетский вопрос. *Пироговой Н. И. Избранные педагогические сочинения* / Сост. А. Н. Алексюк, Г. Г. Савенок; Акад. пед. наук СССР. М.: Педагогика, 1985. 493 с.

28. Полоцкий С., Медведев С. Из «Привилегии на Академию». *Университетская идея в Российской империи XVIII – начала XX веков: Антология* / сост. А. Ю. Андреев, С. И. Посохов. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. С. 17-21.

29. Пуришкевич В. М. Материалы по вопросу о разложении современного русского университета. СПб.: Изд. Русского Народного Союза им. Михаила Архангела, 1914. 457 с.

30. Рождественский С. В. Очерки по истории системы народного просвещения в России в XVIII – XIX вв. Т. 1. СПб., 1912. 1121 с.

31. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – початок XX ст.): Нариси / [редколегія: М. Д. Ярмаченко (відп. редактор), Н. П. Калениченко (заст. відп. редактора). С. У. Гончаренко та ін.]. Київ: Радянська школа, 1991. 381 с.

32. Сірополко С. Історія освіти в Україні [підготував Ю. Вільчинський]. 2-ге вид. Львів: Афіша, 2001. 664 с.

33. Сперанский Н. В. Кризис русской школы. Торжество политической реакции. Крушение университетов. Москва, 1914. 271 с.

34. Сравнительная таблица уставов университетов 1884, 1863, 1835 и 1804 гг. Санкт-Петербург: Типо-Литография Санкт-Петербургской тюрьмы, 1901. 269 стб.
35. Университетская идея в Российской империи XVIII – начала XX веков: Антология / сост. А. Ю. Андреев, С. И. Посохов. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. 527 с.
36. Штрайх С. Я. Неизданные письма Н. И. Пирогова. *Русская старина*. 1917. № 3. С. 342-344.
37. Щетинина Г. И. Университеты в России и устав 1884 г. Москва: Наука, 1976. 231 с.
38. Эймонтова Р. Г. Русские университеты на грани двух эпох. От России крепостной к России капиталистической. Москва: Наука, 1985. 350 с.
39. Vucinich A. Social thought in Tsarist Russia: The quest for a general science of society, 1861 – 1917 / A. Vucinich. – Chicago; London: Univ. of Chicago press, 1976. – 312 p.

REFERENCES

1. Andreyev A. L. (2006). Otechestvennoye obrazovaniye vo vtoroy chetverti XIX v. [Domestic education in the second quarter of the 19-th century]. *Pedagogika*. № 4. S. 76-86.
2. Antologiya pedagogicheskoy mysli Ukrainskoy SSR. (1988). [Anthology of pedagogical thought of the Ukrainian SSR] [sost. N. P. Kalenichenko]. M.: *Pedagogika*, 640 s.
3. Bagaley D. I., Sumtsov N. F., Buzeskul V. P. (1906). Kratkiy ocherk istorii Kharkovskogo universiteta za pervyye sto let ego sushchestvovaniya. [A brief essay of history of Kharkov University in the first one hundred years of its existence (1805–1905)] Kharkov. 344 s.
4. Bagaley D. I. (1904). Opyt istorii Kharkovskogo universiteta: v 2 t. [The experience of history of Kharkov university: in two vol.] Kharkov. T. 2. 1136 s.
5. Vernadskiy V. I. (1901). Ob osnovaniyakh universitetskoy reformy. [The grounds for university reform.] M. 17 s.
6. Vladimirskiy-Budanov M. F. (1884). Istoriya imperatorskogo universiteta sv. Vladimira. [History of St. Vladimir imperial university.] – T. 1. Universitet sv. Vladimira v tsarstvovanie Imperatora Nikolaya Pavlovicha. K.: Tip. Imp. Universiteta sv. Vladimira. 674 s.
7. Gerye V. I. (1873). Universitetskiy vopros: Po povodu mneniya prof. Lyubimova o peresmotre universitetskogo ustava. [University question: About prof. Lyubimov's opinion on revision of university statute.] *Vestnik Evropy*. № 4. S. 821-823.
8. Golenishchev-Kutuzov I. N. (1963). Gumanizm u vostochnykh slavyan (Ukraina i Belorussiya). [Humanism in eastern Slavs (Ukraine and Belorussia)] M.: Izd-vo AN SSSR. 94 s.
9. Gradovskiy A. D. Nachalo russkogo gosudarstvennogo prava. [The beginning of Russian state law.] *Sobr. soch.*: V 9 t. SPb., 1903-1904. T. 9. S. 10-53.

10. Demianenko N. M. Avtonomiia universytetu: vid statutiv XIX st. do suchasnoho traktuvannia. [University autonomy: from statutes of the 19-th century to the present interpretation.] *Novi tekhnolohii navchannia: nauk. zbirnyk / Instytut innovatsiinykh tekhnolohii i zmistu osvity MON Ukrainy*. K., 2009. № 59, ch. 1. *Spets. vypusk*. S. 8-13.
11. Demianenko N. N. (2017). The principle of university autonomy in substantiation of the idea and the world experience. (Teoriya i praktika realizatsii printsipa avtonomii i akademicheskikh svobod universiteta). *Magyar Tudomanyos Jorنال* (Budapesht, Hungary). № 7. S. 43-48.
12. Demianenko N. M. (2009). Istoryko-systemnyi analiz protsesu stanovlennia vyshchoi shkoly. [Historical and systemic analysis of the development of high school.] *Pedahohika vyshchoi shkoly; za red. V.H. Kremenia, V.P. Andrushchenka, V.I. Luhovoho*. K.: *Pedahohichna dumka*. S. 40-58.
13. Natalia Demyanenko. (2017). Theory and practice of the principle of university self-administration and academic liberties realization. *Zeszyty naukowe Ostroleckiego Towarzystwa naukowego*. XXXI. S. 421-433.
14. Dzhanishiev H. (1907). Epokha velikikh reform. [The epoch of great reforms.] SPb., 345 c.
15. Emelyanova I. N. (2007). Vospitatelnaya funktsiya universiteta v aspekte klassicheskoy idei universiteta. [The educational function of university in the aspect of the classical idea of university.] *Pedagogika*. № 3. S. 84-89.
16. Zamlynskyi V., Pashchenko V. (1993). Petro Mohyla. Istoriia Ukrainy v osobakh: IX-XVIII st. [Petro Mohyla. History of Ukraine in personalities: IX-XVIII centuries]/ [V. Zamlynskyi, I. Voitsekhivska, V. Halahan ta in.]. K.: Ukraina. S. 255-265.
17. Izgoyev A. S. (2011). Ob intelligentnoy molodezhi (zametki o yeye byte i nastroyeniyakh). Universitetskaya ideya v Rossiyskoy imperii XVIII – nachala XX vekov: Antologiya [About intelligent youth (notes about their everyday life). University idea in the Russian Empire of the 18-th - early 20-th centuries: Anthology] / sost. A. Yu. Andreyev. S. I. Posokhov. M.: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN). S. 468-480.
18. Kavelin K. D. (1863). Svoboda prepodavaniya i ucheniya v Germanii. [Freedom of teaching and learning in Germany.] *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya*. Mart – aprel. C. 121-134.
19. Kashuba M. V. (1990). Filosofiia vidrozhennia na Ukraini: zb. st. / [Philosophy of revival in Ukraine: collection of articles]. M. V. Kashuba, I. V. Paslavskyi, I. S. Zakhara]. K.: Naukova dumka. 384 s.
20. Kiyevskiy universitet. (1984). Dokumenty i materialy. 1834-1984. [Kiev University. Documents and materials. 1834-1984.] [sost. V. A. Zamlynskiy. A. A. Buravchenkov. A. V. Dolinskiy i dr.]. K.: Vishcha shkola. 191 s.
21. Knyazev E. A. (2001). Genezis vysshego obrazovaniya Rossii XVIII – nachala XX vv. [The genesis of higher education in Russia of the 18-th - early 20-th centuries.] M.: Sentyabr. 239 s.

22. Knyazev E. A. (2012). Russkoye obrazovaniye: personaliya (IX-XX vv.) [Russian education: personalia (9-th-20-th centuries)] / E. A. Knyazev. Saarbrücken. Germany: Lambert Academic Publishing. 326 c.
23. Kostomarov N. I. (1994). Zamechaniye o nashikh universitetakh. [Comment on our universities.] Kostomarov N. I. Istoricheskiye monografii i issledovaniya: V. 17 TT. M.: Charli. T. 17. 512 s. S. 349-361.
24. Modestov V. I. (1999). Otryvok iz vospominaniy. [A message from memories.] *Novorossiyskiy universitet v vospominaniyakh sovremennikov* / Avtor-sostavitel F. A. Samoylov. Odessa: Astroprint. 296 s.
25. Narysy istorii Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka (2004). [Essays on history of Kyiv T. Shevchenko National University] / [V. V. Rizun, M. S. Tymoshyk, A. Ie. Konverskyi ta in.]. K.: Nasha kultura i nauka. 440 s.
26. Nichyk V. M., Lytvynov V. D., Stratii Ya. M. (1990). Humanistychni i reformatyyni idei na Ukraini (XVI – pochatok XVII st.): [monohrafiia]. [Humanistic and Reformation ideas in Ukraine (16th - early 17-th centuries)] K.: *Naukova dumka*. 384 s.
27. Pirogov N. I. Universitetskiy vopros. [University question] Pirogov N. I. Izbrannyye pedagogicheskiye sochineniya / Sost. A. N. Aleksyuk, G. G. Savenok; Akad. ped. nauk SSSR. M.: *Pedagogika*. 1985. 493 s.
28. Polotskiy Simeon. Medvedev Silvestr. (2011). Iz «Privilegii na Akademiyu». Universitetskaya ideya v Rossiyskoy imperii XVIII – nachala XX vekov: Antologiya / [From «Privileges to the Academy». University idea in the Russian Empire of the 18-th - early 20-th centuries: Anthology] \ sost. A. Yu. Andreyev. S. I. Posokhov. M.: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN). S. 17-21.
29. Purishkevich V. M. (1914). Materialy po voprosu o razlozhenii sovremennogo russkogo universiteta. [Materials on decay of modern Russian university.] SPb.: Izd. Russkogo Narodnogo Soyuza im. Mikhaila Arkhangela. 457 s.
30. Rozhdestvenskiy S. V. (1912). Ocherki po istorii sistemy narodnogo prosveshcheniya v Rossii v XVIII – XIX vv. [Essays on the history of the national education system in Russia in the 18-th – 19-th centuries.] T. 1. SPb. 1121 s.
31. Rozvytok narodnoi osvity i pedahohichnoi dumky na Ukraini (X – pochatok XX st.): Narysy / [The development of national education and pedagogical thought in Ukraine (10-th- early 20-th century): Essays] \ [redkolehiia: M.D. Yarmachenko (vidp. redaktor), N. P. Kalenychenko (zast. vidp. redaktora). S. U. Honcharenko ta in.]. K.: Radianska shkola. 1991. 381 s.
32. Siropolko S. (2001). Istoriia osvity v Ukraini [History of education in Ukraine] [pidhotuvav Yu. Vilchynskiy]. 2-he vyd. Lviv: Afisha. 664 s.
33. Speranskiy N. V. (1914). Krizis russkoy shkoly. Torzhestvo politicheskoy reaktsii. Krusheniye universitetov. [The crisis of Russian school. The triumph of political reaction. The collapse of universities.] M. 271 s.
34. Sravnitel'naya tablitsa ustavov universitetov 1884. 1863. 1835 i 1804 gg. [Comparative table of the university statutes of 1884, 1863, 1835 and 1804] S-Pb.: Tipo-Litografiya S.-Peterburgskoy tyurmy. 1901. 269 stb.

35. Universitetskaya ideya v Rossiyskoy imperii XVIII – nachala XX vekov: Antologiya / [The University idea in the Russian Empire of the 18th - early 20th centuries: Anthology] \ sost. A. Yu. Andreyev, S. I. Posokhov. M.: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN). 2011. 527 s.

36. Shtraykh S. Ya. (1917). Neizdannyye pisma N. I. Pirogova. [Unpublished letters of N.Pirogov.] Russkaya starina. № 3. S.342-344.

37. Shchetinina G. I. (1976). Universitety v Rossii i ustav 1884 g. [Universities in Russia and the 1884 Statute.] M.: Nauka. 231 s.

38. Eymontova R. G. (1985). Russkiye universitety na grani dvukh epokh. Ot Rossii krepostnoy k Rossii kapitalisticheskoy. [Russian universities on the verge of two epochs. From serf Russia to capitalist Russia.] M.: Nauka. 350 s.

39. Vucinich A. (1976). Social thought in Tsarist Russia: The quest for a general science of society, 1861–1917. Chicago; London: Univ. of Chicago press. 312 p.

nat77demyanenko@gmail.com

Рецензент: д. пед. н., професор Дем'янчук О.Н.